

نقد و معارف کتب

حج در آیینة ادب خارا
تاریخ و جغرا
اسرار و معارف خارا
امکان و آثار
فقه و حکم

محمد علی مهدوی راد

در آمد

حج بزرگترین، شکوهمندترین و گسترده‌ترین گردهمایی مؤمنان و مسلمانان است که در زمانی محدود با دیدگاه‌ها، اندیشه‌ها، روشها و منشهای گوناگون، در سرزمین مقدس و بر محور خانه‌ای دیرپای شکل می‌گیرد. آگاهی از چگونگی حج‌گزاریها، اطلاع از چه سانی جاریهای این کنگرهٔ سترگ، سودمند است و ارجمند. ثبت و ضبط رویدادها، حادثه‌ها و رویارویی‌های گونه‌گون فرهنگی، اجتماعی و سیاسی برای آیندگان، چونان دستمایه‌های زرینی خواهد بود که آنان را به چگونگی برگزاری این مراسم بیگاهانند و از چندی و چونی اندیشه، آرمان و اهداف امروزیان مطلع سازد. ثبت و ضبط حوادث این سفر عظیم و سفرنامه‌نگاری برای گزارش چگونگی شکل‌گیری این مراسم بزرگ و مسائل مرتبط با آن، از دیرباز مورد توجه هوشمندان و متفکران بوده است. بخش قابل توجهی از آثار مکتوب فرهنگ ما را در سده‌های اخیر سفرنامه‌های حج تشکیل می‌دهد که برخی از آنها بسیار خواندنی و سودمند است (رک: به سوی ام القری، رسول جعفریان، در مقدمه این کتاب شماری از

سفرنامه‌های حج یاد شده است) این را نیز بیفزاییم که نگاشته‌هایی از این دست و گزارش تفصیلی و تحلیلی آنچه در حج گذشته است امروز نیز می‌تواند برای کسانی که توفیق راه یافتن به دیار دوست را نیافته‌اند در آگاهی از چگونگی آن محیط و چند و چون افکار و اندیشه مسلمانان و جاریه‌های جهان اسلام و تحولات جامعه اسلامی و ... سودمند افتد. اکنون سالهاست که بعثه مقام معظم رهبری به ثبت و ضبط و گزارش چگونگی حج‌گزاری مسلمانان همت می‌ورزد. آثاری که در این باره سامان یافته است، سودمند و خواندنی است، و در این شماره سفرنامه‌های تدوین شده در سالها اخیر را معرفی می‌کنیم:

سیمای حج در سال ۷۰

مرتضی سرهنکی، عبدالله گیویان، هدایت الله بهبودی (چاپ اول، تهران، حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، ۱۳۷۱) ۳۹۶ صفحه + تصویر.

این مجموعه با دیباچه‌ای آغاز می‌شود. درباره ویژگیهای حج سال هفتاد و آنگاه گزارش حج است بگونه روزانه. از ابتدای پرواز حاجیان به سوی دیار دوست، که از ۶ خرداد ۱۳۷۰ آغاز می‌شود، تا بازگشت به وطن، که روز ۱۴ تیر ۱۳۷۰ است. رویدادها و جریانهای گوناگون فرهنگی، اجتماعی و چگونگی حج‌گزاری حاجیان، در گزارش روزانه به تفصیل آمده است. برخی از آنچه در این مجموعه آمده، خواندنی است و بر رویهم کتاب تصویری گویا از حج آن سال به دست داده است.

- * کشتی گوشت خریداری شده از نیوزلند در اسکله جده آتش می‌گیرد و برای مدت کوتاهی زائران با کمبود گوشت روبروی می‌شوند. (ص ۴۷)
- * روحانی برجسته پاکستانی با مراجعه به بعثه از دشواری آفرینیهای سعودیان در فرودگاه پرده برداشت و ضمن گزارش مهمی از اوضاع سیاسی جهان اسلام، چگونگی ورود حاجیان پاکستان به سعودی را گزارش کرد. (ص ۴۹)
- * جوانی از اردن گفت: امروز انقلاب اسلامی و تفکر روشن امام خمینی - ره - به

عنوان الگوی نهضت‌های آزادی بخش جهان تلقی می‌شود و ما نمونه‌های عینی آن را در مبارزات خستگی ناپذیر ملت‌ها، علیه ظلم جهانی مشاهده می‌کنیم و ... (ص ۸۱)

* دو دانشجوی ایرانی در شهر پیامبر پیمان زندگی بستند و مراسم ازدواج آنان را همراهان و زائران جشن گرفتند. (ص ۸۷)

* دو تن از عالمان اباضی با عالمان مستقر در بعثه ملاقات کردند. آنان به وجود مستمر اجتهاد در فقه اباضی تأکید کردند و از جنگ نفت به عنوان عذاب الهی برای کویتیان یاد کردند که در جنگ علیه امام خمینی - ره - عراقیان را یاری کرده بودند. (ص ۹۰)

* اطلاعات دست نویس در دیوار یکی از مساجد از فسادها، شادخواریها و روابط ناسالم در میان خانواده‌ها در دولت سعودی، پرده برداشته است. (ص ۱۲۰)

* مأمور مخفی سعودی پس از برخوردهای بسیار ناهنجار و مقاومت زائران ایرانی، به روی آنان اسلحه کشید، زائران با سرعت تمام او را خلع سلاح کردند و آنگاه همراه اسلحه‌اش تحویل مرکز پلیس دادند! (ص ۱۴۳)

* گفتگوها، ملاقاتها و نامه‌ها در جهت چگونگی برگزاری مراسم برائت از مشرکان و تعیین محل آن (ص ۱۹۰ - ۱۸۷) چهارمین سمینار بین المللی حج و چگونگی آن (ص ۲۰۸ - ۱۹۰) سخنان متفکران مختلف از کشورهای اقلیم قبله در این مجمع، مهم و خواندنی است.

* گزارش تفصیلی برگزاری مراسم برائت از مشرکان، دشواری آفرینی و آزار رسانیهای مأموران سعودی در ضمن برگزاری مراسم و گزارش بازتاب انجام این مراسم. (ص ۲۲۱ - ۲۱۲)

در صفحات دیگر کتاب حوادث و وقایع و گزارشهای جالبی از جاریهای حج آمده است، در پایان این نگاه گذرا، بخشی از یک سخنرانی را می‌آورم:

کار پیامبران گشودن دریچه‌ای از عالم معنا به عالم مادی انسان بود تا از این طریق انسان بتواند نفسی بکشد و نوری از ملکوت بر جان و دلش بتابد. خداوند مکرمت فرمود و دروازه‌ای از جهان معنا را بر خاکدان زمین گشود؛ این دروازه کعبه است، کعبه مقدس‌ترین جای هستی است و ... (ص ۲۸۴)

با کاروان ابراهیم

رسول جعفریان، محمد علی خسروی (چاپ اول، حوزه
نماینده‌گی ولی فقیه در سازمان حج و زیارت، ۱۳۷۱) ۳۵۶
صفحه، وزیری.

این کتاب گزارش حج سال ۷۱ است که در هشت فصل سامان یافته است: در فصل اول و با عنوان «آهنگ راه»، از فعالیتهای بعثه قبل از موسم حج سخن رفته است. و از مجموعه‌های آموزشی که معاونت آموزش برای آمادگی زائران و آگاهی راهیان دیار دوست نشر داده است.

در فصل دوم و با عنوان «راویان حضور» گزارش استقرار بعثه مقام معظم رهبری است و چگونگی فعالیتهای بعثه در حرمین شریفین. دیدارهای مختلف نماینده محترم ولی فقیه و سرپرست زائران ایرانی با اشخاص و گروههای مختلف نیز در این بخش گزارش شده است. دیدار حاجیان و چهره‌های برجسته اقلیم قبله و اظهار نظرهای آنان درباره انقلاب اسلامی و بنیادگذار جمهوری اسلامی ایران حضرت امام خمینی - ره - خواندنی و شنیدنی است؛ از جمله دیدار و گفتار دکتر لنسل مسؤول مرکز اسلامی اتریش با نماینده ولی فقیه (ص ۶۵)؛ در این بخش به انتشار بیانیه‌های مختلف، برای هدایت زائران نیز گزارش شده است.

در فصل سوم از نقش روحانی و هدایتگری فکری و معنوی زائران سخن رفته است. تلاشهای گروه ارشاد، تهیه فیلم از مراحل اعمال حج و حج‌گزارها و چگونگی حضور عالمان اهل سنت در بعثه و سابقه تشکیل واحد اهل سنت در آن و تلاشهای آنان در هدایت زائران سنی مذهب ایرانی، و نشریه زائر و چگونگی آن در این بخش گزارش شده است. (ص ۸۷-۹۸)

فصل چهارم با عنوان «یاد یاران»، گسترده‌ترین فصلهای کتاب است. این فصل ویژه گزارش مراسم و اجتماعات است. یادواره حضرت امام خمینی - ره - در مدینه، گزارش

تفصیلی، دقیق و خواندنی مراسم برائت از مشرکان، متن کامل پیام مقام معظم رهبری به مسلمانان و زائران، چگونگی برگزاری دعای کمیل، قرائت قرآن در مسجدالحرام، مراسم شستشوی کعبه، یادواره امام در مکه، انجمن‌واره مجمع التقرب، سمینار بین‌المللی حج، گردهم‌آیی مجمع جهانی اهل بیت، انجمن‌واره مدینه نخستین پایگاه حکومت اسلامی، مراسم بزرگداشت کبوتران خونین بال مکه (شهادی مظلوم حرم الهی در سال ۱۴۰۶) و مراسمی با عنوان شب عراق، افغانستان، کشمیر و بالاخره مراسم روز غدیر خم.

در این گزارشها افزون بر چگونگی برگزاری این مراسم، گزیده‌ای از مقالات نیز آمده است؛ از جمله در گزارش سمینار بین‌المللی حج گزیده مقالات معنای «لا جدال فی الحج»، لزوم حفظ آثار و اماکن و بناهای تاریخی، حج وسیله‌ای برای نمایش قدرت و حاکمیت اسلامی و از سمینار مجمع تقریب مقالات: عوامل تقریب صمیمیت، پایه‌ها و راههای تقریب، ضرورت وحدت امت اسلامی و ... (ص ۲۱۶ - ۹۹)

در فصل پنجم با عنوان رنگ بی رنگی حج‌گزاری مسلمانان گزارش شده است و حال و هوای زائران دیار قدس از دیگر اقالیم قبله و چگونگی اندیشه، باورها و نگرشهای آنان درباره انقلاب اسلامی ایران و آنگاه گزارشی گویا از وضع شیعیان در مدینه و تلاشهای اجتماعی، فرهنگی و چگونگی معیشت آنان. (ص ۲۵۱ - ۲۱۸)

در فصل ششم چگونگی اجرای این سفر عظیم الهی و تلاش گسترده و ارجمند سازمان حج و زیارت در سامان دادن به آن گزارش شده است، با نمودارهایی از تعداد حاجیان چگونگی آنان بلحاظ سواد، سن و ... و تلاشهای اجتماعی، تدارکاتی، بهداشتی و ... سازمان حج. (ص ۲۵۷ - ۲۵۴)

فصل هفتم و با عنوان «در حاشیه حج» کوتاه است اما خواندنی، چگونگی بازار کالا، سرقت پدیده جدید، و جالب آن که گاه با اسلحه و ماشین دارای شماره سعودی و یا خودروهای پلیس!

بهنگام استلام حجر ۱۵۰۰ دلار رفت! (ص ۳۰۳)، در مسجدالحرام ۱۰۵۰ ریال سعودی و نیز ۲۵۰۰ ریال، ۱۰۰۰ ریال سعودی و مقداری پوشاک در منطقه عزیزیه و ... (ص ۳۰۹ - ۲۹۵)

فصل هشتم، فصل پایانی کتاب است با عنوان «میقات در آینه». این بخش گفتگوهایی است با متفکران و عالمانی که توفیق زیارت یافته‌اند و در این دیدارها از دریافته‌ها، و دیدگاه‌های خود درباره حج و مسائل جهانی سخن گفته‌اند.

کتاب (با کاروان ابراهیم) را ادیب و شاعر ارجمند جناب موسوی گرمارودی ویرایش کرده‌اند.

با کاروان عشق

محمد علی مهدوی راد، رسول جعفریان (چاپ اول، تهران،
نشر مشعر، ۱۳۷۲) ۴۳۴ صفحه، وزیری + تصویر.

این کتاب گزارش تفصیلی حج و بدیگر سخن، سفرنامه جمعی حج است. در این مجموعه از چگونگی برگزاری مراسم حج هفتاد و دو و جاریه‌های آن سخن رفته است، و تصویری گویا از چگونگی حج‌گزاری در آن سال عرضه شده است. کتاب با نوشته‌ای آغاز می‌شود با عنوان «در حریم دوست» که حال و هوای زائران در آن دیار را ترسیم کرده و فضای عطراگین آن لحظات نورانی را گزارش کرده و چگونگی آن تجمع شگرف را در مراحل مختلف به تصویر کشیده است، این نوشته با نثری فاخر، دلپذیر است و خواندنی، در بخشی از نوشته یاد شده چگونگی عاشقانی که بر مظلومیت بقیع می‌گریند بدینگونه ترسیم شده است: جمعیتی انبوه سرازیر آن می‌شود هر کس به آهنگی و هوایی. اما این مزار بی‌پیرایه که تبلوری از مظلومیت است اکنون در گرداگردش شاهد تجمعی شگرف است. ترکان با لباسهای متحدالشکل در میان جمع، نمودی زیبا دارند و پاکستانیان با احساسی رقیق و قلبی مالا مال از عشق و مظلومیت؛ التهابی شگفت. آنان گویا در این آینه مجموعه مظلومیت خود را نیز می‌نگرند و مظلومیت خود با امامشان را یکجا فریاد می‌کنند. بحرینیان با آرامشی ستودنی، جمعی و گاه فردی به گونه‌ای دلپذیر با رهبرشان راز می‌گویند. و ایرانیان حضورشان جلوه‌ای عظیم و نمودی خیره کننده دارد، اشکها که بر گونه‌ها می‌ریزد، شانه‌ها که می‌لرزد، سینه‌ها که برمی‌آید و فرو می‌نشینند، رگها که متورم می‌شود، چهره‌ها که ملتهبانه به سرخی می‌گراید؛ چشمها نه اشک که خون می‌ریزند همه

و همه نمایش عظیمی را رقم می‌زند. جانبازان بر روی چرخها آرام مظلومیت را فریاد می‌کنند و کهنسالان با کمرهای خمیده عشق به پیشوا را زمزمه. اینجا سرزمین عشق است و مظلومیت. عاشقان با معشوق راز می‌گویند، و زمزمه‌هایی را بر لب دارند که فقط عاشقان دانند و معشوقان.

و چگونگی «جبل‌الرحمه» در روز پرشکوه عرفات بدین سان:
 جبل‌الرحمه در دل عرفات نیز دیدنی است، زائران که یکسر سفید پوشند چون بر آن فراز می‌آیند و از ستیخ تا دامنه آن را می‌پوشانند از دور کوه بزرگی را مانده است که گویی تمام آن با برف پوشیده است: سفید سفید.

کتاب در نه فصل سامان یافته است. فصل اول با عنوان «آغاز راه» گزارشی از تمهیدات بعثه مقام معظم رهبری و سازمان حج و زیارت در آستانه حج. فصل دوم به مسائل فرهنگی پرداخته است. و در آغاز از تلاشهای معاونت آموزش و تحقیقات بعثه سخن گفته است. با گزارشی از آثار چاپ شده درباره حج و مناسک آن، آنگاه نقش روحانیان در حج و تأثیر آن در چگونگی حج‌گزاری حاجیان بحث شده و در ضمن گفتگویی با معاونت امور روحانیان چگونگی گزینش آنان و نیز مسؤولیت‌هایشان گزارش شده است. در بخشی از این فصل و با عنوان «حج و مسائل فقهی»، گفتگویی است و گزارشهایی از شورای استفتا، و مشکلات فقهی حج‌گزاری و جستجوی راه‌حلهایی برای گشودن گره‌های آن مانند مسأله قربانی و ...

ارشاد زائران برای بهتر و آبرومندانه برگزار کردن حج و دشواریهایی که در این زمینه وجود دارد در بخش دیگری از این فصل گزارش شده است. (ص ۱۱۲ - ۶۵)

«حج و مسائل سیاسی» عنوان چهارمین فصل کتاب است که گسترده‌ترین فصول آن نیز هست. این فصل در دو بخش تدوین یافته است. بخش اول گزارشی است از اندیشه‌ها، داوریه‌ها، باورها، و نگاههای زئران به مسائل جهان، جهان اسلام، انقلاب اسلامی ایران، شخصیت امام خمینی - ره -، جریان احیای تفکر اسلامی و چگونگی بازگشت به مجد و شکوه وحدت و همدلی و هم‌رازی مؤمنان و مسلمانان. این گزارشها خواندنی و تنبه‌آفرین است. بنگرید:

بدانید ما در این عصر هر چه داریم از برکت پیروزمندانه نهضت بزرگ اوست [امام خمینی] ما شیفته آن مرد بزرگ تاریخی هستیم. (ص ۱۱۹)

«آقا! مسأله فلسطین فقط با اعلان جهاد همگانی قابل حل است، با نرمش و سازش و حرکت‌های دیپلماسی نمی‌شود به حل نهایی فلسطین نزدیک شد.» این دیدگاه پیرمردی است زجر کشیده از آن دیار. در این بخش مسائل فلسطین، الجزایر، ترکیه، مسجد بابری، سلمان رشدی از نگاه مسلمانان و حج‌گزاران گزارش شده است. (ص ۱۴۲ - ۱۱۵)

سعودیها برگزاری مراسم برائت از مشرکان را هرگز خوش نمی‌داشتند؛ جنایت بی‌نظیر آنان به سال ۱۳۶۶ و کشتار درنده خویانه آنان نشانگر خشم و کین حاکمان سعودی از اجرای این مراسم است. سال هفتاد و دو، با تمام توان از برگزاری آن جلو گرفته‌اند.

در بخش دوم این فصل گزارشی است تحلیلی و گام به گام از چگونگی برخورد سعودیان با مراسم برائت و جلوگیری از انجام آن و در نهایت چگونگی انجام مراسم در سرزمین منا و بازتاب آن در رسانه‌های دنیا، و عکس العمل حاکمان و مفتیان سعودی با آن. (ص ۲۱۸ - ۱۴۳)

فصل چهارم ویژه گزارش دیدارهای نماینده محترم ولی فقیه و سرپرست زائران ایرانی است. که با گزارش مراسم استقبال به روز ۷۲/۲/۲۰ آغاز می‌شود. با گزارش دیدار جمعی از روحانیان و زائران تهرانی به روز ۷۲/۲/۲۹ پایان می‌یابد. (ص ۲۴۱ - ۲۲۱)

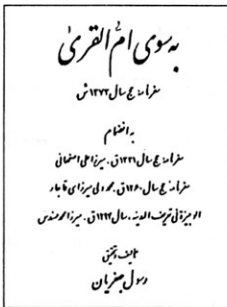
از جمله اقدامات ارجمند بعثه مقام معظم رهبری در موسم حج، برگزاری سمینارهای علمی، فرهنگی درباره مسائل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی جهان اسلام است. در این فصل چگونگی برگزاری این سمینارها و مسائل مطرح شده در آن گزارش شده است، با گزارشی گزینه از مقاله‌ها و بحثها از جمله، سمینار حج و تقریب، سمینار مجمع جهانی اهل بیت - ع -، سمینار محمد - ص - الگوی زمامداران و ... (ص ۲۸۷ - ۲۴۷)

در فصل ششم و با عنوان «جلوه حق»، از نقش حج در تفاهم و شناخت درست جریانهای فرهنگ اسلامی باز گفته شده و از نقش حج در شناساندن چهره راستین تشیع گفتگو شده است؛ گزارشهای این بخش خواندنی و تنبه آفرین است، چگونگی برگزاری مراسم دعای کمیل در مدینه و شبی با قرآن از جمله گزارشهای دیگر این بخش است. (ص ۳۰۳ - ۲۸۹)

در فصل هفتم مسائل اجرایی و تدارکاتی و چگونگی یاری رسانی سازمان حج و زیارت

به زائران، گزارش شده است و نیز فعالیتهای هیأت پزشکی (ص ۳۳۱ - ۳۰۷) در فصل هشتم و با عنوان «در سرزمین وحی» گفتگوهایی گزارش شده است از زائران و نیز از کسانی که سالهای سال توفیق دیدار را داشته‌اند و سینه‌هایشان انباشته است از خاطرات چگونگی حج‌گزاری در دیروز و امروز، این گفتگو که نمایشگر چگونگی نگاهها، باورها و احساسها و برداشتهای زائران را می‌نمایاند، بسی خواندنی است، چگونگی حج‌گزاریهای برخی از کشورهای اسلامی، و نیز دیگرسانیهها و تحولاتی که در اماکن مقدسه روا شده است نیز در این بخش گزارش شده است. (ص ۳۹۸ - ۳۴۵)

فصل نهم مصاحبه‌هایی است خواندنی و سودمند با شخصیتها و متفکران اسلامی درباره جهان اسلام مسائل مرتبط با حج و شناخت جریانهای فکری و سیاسی اقلیم قبله و با عنوان «دیدگاهها»، بدین سان «با کاروان عشق» سفرنامه جمعی عاشقانی است به عشق دیار یار و حریم دوست، روزهایی را سرشار از امید، تلاش و اقدام در آن وادی قدس گذرانده‌اند.

به سوی ام القری
رسول جعفریان (چاپ اول، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۳)
۳۴۳ صفحه، وزیری.

این کتاب مجموعه‌ایست از چهار سفرنامه که نویسنده در یکی، دیدارها و دریافتهای خود را گزارش کرده و سه سفرنامه دیگر را با تصحیح و تعلیق در این مجموعه نشر داده است. کتاب با گزارشی خواندنی و سودمند آغاز می‌شود. از سفرنامه‌های حج و رساله‌های فارسی در جغرافیای حرمین شریفین، در این فهرست بر روی هم ۶۷ سفرنامه و رساله معرفی شده است. (ص ۱۸ - ۱۳)

بخش اول این مجموعه، گزارشها، دیدارها و چگونگی حج‌گزاری حاجیان در سال ۷۳ است که نویسنده گزارش کرده است، او گزارش را از فرودگاه آغاز می‌کند و با گزارش چند خاطره از حاجیان همسفر پایان می‌برد. نگاه نویسنده تیز بینانه و گزارشها بلحاظ تاریخی

دارای اهمیت است. جزوه‌های تبلیغی وهابی‌ها و چگونگی محتوای آنها (ص ۲۹) خطابهٔ خطیب جمعه (ص ۳۰) برنامه‌های تلویزیون عربستان در ایام حج (ص ۳۷) و گزارشی از کاروانهای عرب شیعی و مناسب خوانیها و روضه خوانیهای آنها. (ص ۴۰)

نویسنده به مناسبتی (گو این که تا حدودی لا یتچسبک!) به تاریخ نقب زده و چگونگی تعمیر دیوار کعبه توسط عالمی کاشانی را به سال ۱۰۳۹ گزارش کرده است (ص ۴۳) بن باز، مفتی آن دیار به جواز صلح با اسرائیل فتوا داده است - چشم فقهای اهل سنت روشن! - و نویسنده چگونگی این فتوا را گزارش کرده است. (ص ۴۹)

گفتگوهای نویسنده نیز خواندنی است، از جمله گفتگوی وی با جوانی انقلابی از الجزایر (ص ۷۵) و با جوانی از مدرسان دانشگاه مدینه (ص ۷۶)

نویسنده به مناسبت یادکرد برخی از جایهای تاریخی مدینه، دگربار نقبی به تاریخ زده و چگونگی مدینه را به سال ۱۲۵۵ گزارش کرده است. چگونگی تدارک برگزاری مراسم برائت از مشرکان، و جلوگیری سعودیان از برگزاری آن (ص ۹۵)

برگزاری کنفرانس مجمع تقریب، و مجمع اهل بیت (ص ۹۷) از دیگر گزارشهای نویسنده است. نویسنده گفتگویی خواندنی را گزارش کرده است و نشان داده است که چه سان در آن دیار سخن از سیاست دلهره آفرین است، و این کاش عنوان آن را می‌گذاشت «بحث سیاسی موقوف!» که در پایان گزارش آمده است (ص ۱۲۰) گزارشهای عرفات، مشعرالحرام و منا نیز خواندنی است. این بخش با خاطراتی از زائران و اشعاری دلپذیر از شاعران پایان یافته است.

بخش دوم سفرنامهٔ حج میرزا علی اصفهانی است به همراهی تنی چند از مؤمنان؛ از جمله عالم جلیل جناب حجت‌الاسلام سید محمد طباطبایی فرزند ارشد مرحوم آیت‌الله سید محمد کاظم طباطبایی. گزارشگر دقیق‌النظر، این مجموعهٔ سفرنامه را بر اساس شهرها و دیه‌ها تنظیم کرده و از شهر و دهی یاد کرده و آن را وصف کرده است به مثل: قطیفه، آبادی دلنشین، کثیرالنعمة خوش هوایی است ... چشمه آب بسیار عذب و زلالی دارد و ... (ص ۱۸۰) در وصف شهرها، و آبادیها و مردمان آنها و نیز خلق و خوی و منش آنها، گاه نکات جالبی می‌آورد.

در وصف شام آورده است: فَسَقَه و فَجْرَه، ملل معروفه با اسباب مهیّا، مشغول عیش و طرب خود هستند. یهودیهای آن شهر از سایر ملل وقیح‌ترند، زنها و دختران ایشان با سر و سینه و ساق و دست مکشوف حرکت می‌نمایند، بالنسبه مسلمین مستورترند (ص ۱۸۳) او به تاریخ ۱۷ ذی‌قعدہ ۱۳۳۱ به مدینه وارد شده است و تصویری از وضع شیعیان آن روزگار غمبار است (ص ۱۹۰) گزارش وی از مدینه کوتاه است؛ که توقف آنها کوتاه بوده است. در راه مدینه به مکه دزدان به کاروان آنها حمله می‌آورند و دوبار غارت می‌شوند. و این حادثه را بسیار گویا و غم‌آفرین تصویر کرده است (ص ۱۹۳) از مدینه تا مکه گزارشهای وی جالب و در شناخت آن وادی سودمند است. ورود به مکه را نیز عاشقانه و زیبا گزارش کرده و با این شعر به اوج رسانده است که:

بس که دل بر سر دل ریخته جان بر سر جان
سر کویش ره آمد شد ما مسدود است
در ضمن گزارشهای مختلف از چگونگی برگزاری مناسک و اعمال، نکات اخلاقی و معرفتی نیز می‌آورد و سفرنامه را خواندنی‌تر می‌کند. وصف وی از مشاهد مشرفه نیز گویا و جالب است.

سفرنامه سوم را محمد ولی میرزا نگاشته است. وی از فرزندان فتحعلی شاه قاجار است که به سال ۱۲۶۰ قمری ابتدا به عراق و آنگاه به حجاز سفر کرده است، و در این سفرنامه از چگونگی شهرها، آبادیها و سوانح راه و حوادث روزگار و چگونگی برگزاری مراسم حج، گزارشهایی ارائه داده است. برخی از اطلاعات وی از نجف، کربلا، و چگونگی حج‌گزاری حاکمان آن روزگار و اداره حرمین شریفین خواندنی و سودمند است. او منازل را که کاروانیان باید برای رسیدن به مکه، از شام تا مکه می‌پیمودند، یاد کرده است. وصف مسجدالحرام و مسجدالنبی نیز گویا و جالب است. او می‌نویسد:

زیارت اهل قبور بقیع مشرف شدیم، آنچه در گنبد مدفون بودند و در میان یک صندوق بودند. عباس عموی پیامبر -ص- و حضرت امام حسن -ع- و امام زین العابدین -ع- و امام محمد باقر -ع- و امام جعفر صادق -ع- همگی در یک ضریح می‌باشند. (ص ۲۶۱)
او گرفتاری کاروانشان را در دست دزدان نیز به تفصیل گزارش کرده است (ص ۲۶۶) و در پایان سفرنامه با عنوان «فایده» به نکاتی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی اشاره کرده و برخی از شیوه‌های حج‌گزاری و قراردادهای اجرای حج را آورده است.

چهارمین بخش این مجموعه، گزارش دقیق و گویایی است از مدینه منوره، به خامه محمد میرزا مهندس، از عالمان و جغرافیا دانان دوره ناصری که به سال ۱۲۹۴ با مشاهده و واری دقیق مدینه و جایهای تاریخی آن، نگاشته است. او از «ینبع»، راه ینبع تا مدینه طیبه و منازل آن سخن گفته و آنگاه مدینه و وادی بطحان را شناسانده است.

مسجدالنبی را به اجمال اما دقیق وصف کرده و آنگاه به تفصیل چگونگی آن وادی نور را گزارش نموده است. آنگاه سخن را به اطراف مدینه کشانده و از مساجد و جایهای تاریخی آن سخن گفته است. عمده مطالب کتاب مشاهدات شخصی اوست که بسیار معتنم است. آقای جعفریان بر رساله‌ها مقدمه نگاشته و از چگونگی آنها به اختصار سخن گفته است و در پایان، فهرست اشخاص، جایها و ابدان را افزوده است که سودمند است و کارآمد. این مجموعه بر رویهم اثری است خواندنی و در شناخت آن وادی قدس و چگونگی‌هایش در سده‌های اخیر، سودمند.

سفرنامه مکه

حسام السلطنه، بکوشش رسول جعفریان (چاپ اول، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۴) ۳۶۰ صفحه، وزیری.

ادبیات سفرنامه نویسی در دوره قاجاریه بگونه‌ای چشمگیر گسترش یافته است و این کتاب یکی از نمونه‌های برجسته ادبیات سفرنامه نویسی است. نگارنده آن حسام السلطنه فرزند عباس میرزا از چهره‌های برجسته قاجاری در نیمه دوم قرن سیزدهم هجری است. که در آن روزگار مناصب متعددی داشته و در ایالات گوناگونی حکم رانده است. او سفر خویش به بیت الله الحرام را، شعبان ۱۲۹۷ آغاز کرده و جمادی الثانی ۱۲۹۸ پایان برده است.

او در این سفرنامه چگونگی شهرهای استانبول، مکه، مدینه، دمشق، بیت المقدس و مصر را گزارش کرده است. تصویرهای وی از جایها و بناهای تاریخی دقیق و خواندنی است. گزارشهای وی از استانبول جالب و خواندنی است، چگونگی عمارت سلطنتی دولت

عثمانی (ص ۷۱) مساجد مختلف آن دیار از جمله مسجد ایاز صوفی (ص ۷۶) لنگرگاه بندر ساس (ص ۸۷) کانال سوئز (ص ۹۱) و ... در این بخش گزارش شده است.

در گزارش مکه معظمه، چگونگی شهر مکه را در آن روزگار گزارش کرده و از مسجد الحرام، و بخشهای مختلف آن مانند ارکان کعبه، حجرالاسود، مقام ابراهیم، چاه زمزم، حطیم، و ... سخن گفته است (ص ۱۳۶ - ۱۰۹) در گزارش مدینه منوره نیز ابتدا از مسجد النبی سخن گفته است و چگونگی آنرا به تفصیل شرح داده است. (ص ۱۵۱ - ۱۴۴) آنگاه چگونگی قبرستان بقیع را گزارش کرده است که در آن روزگار دارای بنا و ضریح بوده است. این گزارش بلحاظ تاریخی قابل توجه است، بخشی از آن را می‌آورم:

بدان که قبرستان بقیع نسبت به حرم شریف در مشرق مایل به جنوب است و بقاعی که در قبرستان مزبور است، اول بقعه ائمهٔ اربع است که امام حسن مجتبی و علی بن الحسین و امام محمد باقر و امام جعفر صادق - علیهم‌السلام - است. در وسط بقعهٔ مبارکه ضریح صندوق بزرگی است که دو صندوق در میان است، یکی صندوقی است که قبور ائمهٔ اربعه در میان آن باشد و دیگری صندوقی است که قبر عباس عموی پیغمبر - ص - در میان آن است. میان صندوق و ضریح، قریب نیم ذراع فاصله است و طرف پایین ضریح که سمت پای ائمهٔ اربعه محسوب می‌شود شبکه است و این بقعه را محمد علی پاشای مصری در سنهٔ ۱۲۳۴ به امر سلطان محمود خان تجدید عمارت کرده است و در طرف جنوب این بقعه نیز ضریح صدیقهٔ طاهره - علیهاالسلام - است که متصل به دیوار است. در اطراف ضریح نیز از فلز برنج، شبکی قرار داده‌اند که ده دهنه دارد؛ سه دهنهٔ آن از طرف یمین باز است و باقی مشبک است و در بالای آن دو قبهٔ نقره گذاشته‌اند که از هندوستان آورده‌اند و چهلچراغ هم از سقف بر بالای ضریح آویخته‌اند که از بلور است.»

چگونگی کوه احد، مسجد قبا، چاههای مدینه، مساجد مدینه، کوههای مدینه نیز به تفصیل گزارش شده است. افزون بر اینها گزارشهای وی از جایها و اماکن تاریخی مسیر راه نیز سودمند است، «مداین صالح»، «تبوک»، «وادی المسوخت» و ...

پس از گزارش مدینه‌النبی - ص -، گزارش چگونگی دمشق است. با گزارشهایی دقیق از دمشق، حدود شام، مسجد جامع اموی، صحن و مسجد زینبیه، بقعهٔ مبارکهٔ حضرت رقیه، محیی الدین عربی و صحن و مسجد بقعهٔ وی و ... او در ضمن این شرحها و گزارشها از

شهرهای مختلفی نیز سخن گفته است؛ دقیق و گویا و با توجه به ابعاد مختلف آنها از جمله: یافه، رمله، قطرون، اُبی غوش و ... (ص ۱۸۹ - ۲۰۸)

پس از آن از «بیت المقدس» سخن گفته است، با گزارشهایی از بیت المقدس و پیشینه آن و تحولات و دیگرسانیهایی که در آن وقوع یافته است، صحن قبه، مسجدالاقصی و پیشینه آن، احادیث نگاشته شده بر اطراف صخره، تاریخهای نگاشته شده بر قبه در تعمیرهای مختلف ابواب صحن، رواقهای صحن، مقبره حضرت مریم، بقعه ابراهیم خلیل، بیت اللحم و ... (ص ۲۳۴ - ۲۱۲) در تمام آنچه یاد شد حسام السلطنه گزارشهای خود را با مسائل تاریخی و جاریهای تاریخی پیرامون آنها آمیخته است.

پس از آن گزارش مصر است، با توصیف جالبی از «عمارت رأس التین» که بقول گزارشگر ابتدا انجیرستان بود و در روزگار این گزارش «دارالحکومه» بوده است.

و آنگاه از اسکندریه، میدان منشیّه [تفرّجگاه مصریان]، باغ نزهت، مناره فردوس اسکندریه، بقعه حضرت زینب (س) که وصفی جالب و خواندنی دارد. مصر، بقعه رأس الحسین، رود نیل مقابر مشهور دیگر، اهرام، و ... (ص ۲۶۵ - ۲۴۲)

در بازگشت به ایران نیز، بندر پوتی، رودخانه ریون، تفلیس، مرند، تبریز و ... توصیف شده است.

آقای جعفریان آنرا بر اساس یک نسخه تصحیح و بازنویسی کرده و گاه پاورقی‌هایی بدان افزوده است و در مقدمه‌ای از حسام السلطنه و زندگانی اجتماعی و سیاسی او سخن گفته و فهرستی از سفرنامه‌های فارسی را بدست داده است. سفرنامه حسام السلطنه در مجموع اثری است سودمند و دارای آگاهیهای کارآمد از شهرها و آبادیها، مردم و فرهنگ آنروزگاران.